

פרוזה עברית

לב חקק

מוטיב התרנגול ב'סיפור פשוט' לש"י עגנון*

והאפקט של השימוש הסמאנטי המשתנה ב"תרנגול" וב"גבר" ברומאן; לבדוק את מידת עיצובו של התרנגול-הגבר כעצם בעל ממשות ריאלית וחוף-ריאלית; לזהות את סוגו של התרנגול הנידון בעולם העוף ולהצביע על חשיבות הסוג הזה ברומאן. כמו כן אני מבקש לתאר את מקומו ותפקידיו של התרנגול-הגבר בהצגת היחסים, ובייחוד היחסים הארוטיים, בין הירשל למינה. לתרנגול פונקציות בעיצוב הרהורי רצח והתאבדות של הירשל, וגם הן עניין לכאן. גוסף לכך יידונו תפקידיו של התרנגול כאינדיקאטור לחלוף הזמן ולמידת תיפקודו של הירשל בחברה בעלת נורמות בורגניות. התרנגול אף חושף בר"ז מוקדם את השיגעון, שהירשל עתיד להיתקף בו, כמום וכפסול. יחסיו של הירשל לתרנגול — נסיונות ההעלמה וההסתרות שלו מפני זיהויו הפומבי עם התרנגול, מידת הזדהותו איתו ומידת עירנותו כלפיו — מלווים את התפתחות דמותו של הירשל ברומאן. הצלילים האונומאטופיים איים של קריאת הירשל כצפרדע ("גע גע") מחדדים את נסיון ההתבטאות שלו בקריאותיו כתרנגול. עניינים הקשורים בעולם העוף ברומאן — בתחום אכילתו, הסיפורים סביבו והמסחר בו — הם אלמנטים משלימים הכרחיים בהתפתחות משמעויותיו של התרנגול-הגבר ברומאן, וב"תור שכאלה ישמשו גם הם נושא לעיון כאן.

באחת: הדיון מכון להבהיר את המוטיב הדי-נאמיסמלי של התרנגול-הגבר ב'סיפור פשוט'. במושג "מוטיב" אני משתמש במובן של יחידה בלתי ניתנת להפרדה המופיעה בתוך יצירת ספרות ספציפית כציור או כמצב חוזרים, שבאמצעותם נוצרים קשרי משמעות מעל לרצף העלילה. לצורך ליבון מוטיב התרנגול במובנו זה, יש שאני נזקק לגלגוליו כמוטיב במובנו האחר: כיחידה תמאטית, יחידת העלילה הקטנה ביותר, החוזרת במסורת הספרותית, ובייחוד במסורת הספרות העברית, ונעה בצורתה השלמה מעלילה אחת לאחרת. המוטיב, במובנו השני הזה, נשאר, מבחינה היסטורית, בשלמותו, וכך משתמרת אחדותו במעברו מיצירה ליצירה.

במושג "מוטיב דינאמי" אני משתמש כמשמעות

התרנגול-הגבר ב'סיפור פשוט'¹ שימש נושא לעיון ניהם של כמה חוקרים, שביקשו להצביע על משמעות-יותיו מעבר לעלילה הגלויה. הראשון שייחד דיון מקיף לעניין זה היה קורצווייל [6], (216—223). הוא הדגיש את ה"זהות הסמלית בין התרנגול-הגבר לבין התרנגול בעל-הבית" (שם, 216, 217) המשמשת, לדעתו, למטרה מוגדרת:

היא אמצעי-הוכחה לאופי המדומה של הבית. הגבר-התרנגול החופשי בגברותו הוא קונטראסט לגבר הבלתי חופשי בגברותו, שהוא הגבר המאונס והשבוי במחיצת אשה וחברה שהן שנואות עליו. [...] לנושא התרנגול נודעת ב'סיפור פשוט' משמעות כבירה לגבי התפתחות נושא היציאה-הבריחה. הבריחה, שהיא בריחה מן הבית, מהיחסים המנוונים שבינו לבינה, מעידה על הפרצה שבחיי המשפחה היהודית בעיירה. כבר ברוך מאיר אינו "גבר" אמיתי. אשתו צירל, היא המושלת בכיפה. (קורצווייל [6], 217—218).

נמצא, שקורצווייל רואה בין התרנגול-הגבר לבין הירשל גם זהות וגם ניגוד. הוא אף מעיין באחדות מההופעות הגלויות של התרנגול בקבוצת פרקים מצומצמת ברומאן, ומאיר דרכן תופעות חשובות בחיי הירשל.

מאמר זה מבקש להבהיר את משמעויותיו ותפקידיו הרב-צדדיים והמשתנים של התרנגול-הגבר כגורם עקיב מורכב, המתפתח מהפרקים הפותחים את הרומאן ועד לפרקים החותמים אותו. אני מבקש להצביע על השלכות של חומרים שונים המעוצבים ברומאן על תפיסת משמעותו של התרנגול-הגבר בהופעותיו הגלויות והמפורשות. יש שהדבר כרוך ומותנה בהתייחסות למקורותינו, המשלימים, מעמיקים ומבהירים את משמעות התרנגול ברומאן.

באורח ספציפי, המאמר מתכוון לבדוק את המשמעות

* המאמר מבוסס על עבודה שנכתבה בהדרכת פרופ' א. באנד באוניברסיטה של קליפורניה, לוס אנג'לס.

¹ מראי-המקום לסיפור הם לפי 'כל סיפורי ש"י עגנון', ג: 'על כפות המנעול'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשי"ג, גה—רעב.

ליות "הפרטית" של התרגול ב'סיפור פשוט' יונקת מהסמליות "המסורתית" או "המוסכמת" לגביו, כשזו האחרונה אינה פוגעת באפקטים של החידוש וההפתעה של המוטיב אלא מעשירה אותם.

הופעתו של עולם העוף ב'סיפור פשוט' שכיחה.

בעיקרה ניתן לסווג אותה לשמונה קאטגוריות:

(1) תרגול, "גבר", מדיד שינה מעיני הירשל (קצג—קצד, קצט, ר, רא, רב, רו, ריא, רטו, רטז, ריח, רכ, רכג, רכז, רלז, רלז).

(2) עופות מופיעים בתיאורי כפר (פט, קנז, קסג).

(2) גידול עופות הוא תחביב (קנ).

(4) עופות מופיעים כיסודות בלשון ציורית —

בדימויים או בפריפראזות (פד, קז, קטז, רטו, רכו, רמו).

(5) הם משמשים אובייקט לחיקוי בעל יומרות

אסתטיות בכלי שולחן הסעודה (קכו, קסב, רסט).

(6) המסחר בעופות הוא ענף משגשג בשבוס (קמז,

קנז—קנח, רסט).

(7) מסביב לעופות מתעוררת בעייתיות דתית —

ענייני שחיטה והכשרה (פ, קיה, קפט—קצ, ריד, רכו).

(8) הם משמשים מזון שכיח בסעודה הבורגנית

(עה, קכה—קכו, קכה, קנב, קסא—קסב, קסד, קסה, רל).

במוקד הדיון תעמוד הקאטגוריה הראשונה, ובקאט-

גוריות האחרות יהיה עניין במסגרת זו רק כשהן מת-

פקדות כמשלימות ומבהירות את המוטיב הסמלי של הגבר-התרגול.

א

המונח "גבר" דומיננטי ככינוי לתרגול בתקופה

מוגדרת מבחינת התפתחות דמותו של הירשל: החל

בשובו לביתו לאחר שראה את בלומה ליד בית מזל,

ועד ליום שגועו (קצג—קצד, קצט, ר, רא, רב, רו,

רטו, רטז). תקופה זו היא תקופת השיא בסבלו של

הירשל. לאחר שגועו של הירשל — שהוא שלב

ברזיגנציה שלו ובהיפפוחו לחיים טריביאליים —

הכינוי הדומיננטי הוא "תרגול" (ריב, רטו, רטז, ריח,

רכ, רכג, רכז, רלז, רלז).

בתקופה שבה מופיע "הגבר" סובל הירשל מנדודי

שינה, מעצבנות ומשנאה מוגברת אל מינה. אין הוא

מסוגל להתקומם התקוממות אקטיבית, מתוך ברירה

ובחירה, כנגד מצבו וכנגד אלה שהביאוהו למצב זה.

איש רפה הוא, שאינו יכול להמשיך במסלול חייו של

"חנווני בן חנווני בן בתו של חנווני" (פב), אך גם

להגשים את עצמו אינו יכול. סטיותו מהמסלול הרגיל

של חייו אינן פרי החלטה רצונית, אלא תוצאה של

חוסר שליטה במצבים נפשיים ופזיזים, הממיטים עליו

סבל רב מכוחו.

שתי הסיטואציות הפותחות את שירת מוטיב

"הגבר" בכינויו זה ברומאן, מתרחשות בימים שהם

בתיאורו של תומאשבסקי (15], 67—71). תומאשבסקי מבחין בין שני סוגי מוטיבים מבחינת הפונקציות האובייקטיביות שלהם: מוטיב דינאמי ומוטיב סטאטי.

הסיפור מתפתח בהציגו כמה דמויות, המתייחסות זו לזו בקשרים פנימיים שונים, דוגמת אינטרסים הדדיים.

ליחסים הפנימיים בין הדמויות בזמן נתון קורא

תומאשבסקי בשם "מצב" (situation). הסיפור עשוי

להיתפס כמסע ממצב אחד לאחר, ובמסע זה יש שדמויות

קודמות נעלמות ומופיעות חדשות, או היחסים שבין

הדמויות משתנים. מוטיבים המשנים את המצב הם

מרכזיים בסיפור ומניעים אותו הלאה — הם מוטיבים

דינאמיים. אלה הם החשובים שבמוטיבים. אלה שאינם

משנים את המצב הם מוטיבים סטאטיים. מוטיב התרגול

הוא דינאמי הן מבחינת השפעתו על יחסי הירשל

והדמויות האחרות והן מבחינת מרכזיותו. תומאשבסקי

מרחיב את הדיבור גם על הבחנה אחרת בין מוטיבים,

מבחינת הכרחיותם ליצירה הספציפית: הוא מבחין בין

"מוטיבים הכרחיים" (bound motifs), שאי אפשר להש-

מיטם מן היצירה כי הם חיוניים לסיפור ונדרשים על ידו,

לבין "מוטיבים חופשיים" או "מקריים" (free motifs).

שניתן להשמיטם מן הסיפור בלי להרוס את רציפותו

ובלי להפריע לקשרים שבין האירועים, כלומר למהלכם

הסיבתי-הכרונולוגי, כגון אלה המופיעים בדגרסיות וב-

פירוטים. סיווג פרובלמאטי זה אינו תופס בענייננו.

מצד אחד, מוטיב התרגול חיוני לסיפור, ומצד שני,

אין לומר שהשמטתו תהרוס את רציפותו ותפריע לק-

שרים הסיבתיים והכרונולוגיים בין האירועים.

התרגול מופיע ברומאן כסמל. אין הוא מופיע כיסוד

המייצג את עצמו ודורש תשומת-לב בזכות עצמו בל-

בד, אלא כ"אבזור" הבא "במקום", הנושא בתוכו דבר

אחר וממלא מתייחס אל אותו הדבר, ושיש להבינו

ולפרשו גם כמשהו שהוא יותר מתרגול סתם או אף שונה

ממנו. בתרגול זה מאוחדים התרגול הממשי ותפיסה

או מושג, שהם נוספים על הפשט שבעצם הממשי

ונתעוררו על-ידי עצם זה באמצעות האמור בטקסט

ואופן אמירתו. זאת ועוד, האמור לגבי התרגול

ברומאן ואופן אמירתו נעשה אפקטיבי ומובן יותר כשאנו

מתייחסים אל המשמעות הנוספת של "האבזור",² בחי-

פוש משמעות זו והפונקציות שלה גיעור לא רק באלמנ-

טים של הרומאן עצמו, כי אם גם בניסיון, במציאות, בכוח

האסוציאטיבי ובקונוונציות לגבי התרגול,³ שהרי הסמ-

² להגדרת הסמל ודרכי יישום השימוש בו ראה הערך Symbol אצל פרמינגר [13].

³ אם נשווה את 'הכנסת כלה' ל'סיפור פשוט', אין לומר שהתרגול הוא "אבזור" שהפך לסמל במעבר מיצירה מוקדמת ('הכנסת כלה') למאוחרת ('סיפור פשוט'), שהרי בשתי הן הוא מופיע כסמל. על ההיפכות מ"אבזור" לסמל ראה בפרק החמישה-עשר בספרם של ולק-וורן [16].

של הירשל כנגד הקול, ולכן אין לתמוה על כשלונותיו האחרים בנסיונו להימלט מפני הקריאה:

עוד אחת עשה הירשל, היה טובל מוכין בשמן וסותם בהם אזניו. אם באזניו לא שמע — שמע בכל גופו. כשעברה עגלה או כשקרא הגבר נודעו ברכיו כאילו קבע בהן היוצר את חוש השמיעה. (רב)

עוצמת קריאת "הגבר" הופכת לעניין על-ריאלי בייחוד אם נבדוק איזה סוג "גבר" הוא זה: "כל הקולות כיון שנשתתקו נשתתקו חוץ מקריאת הגבר שקולו חוזר. [...] אפילו הוא מוטל כהרוג כיון שנזכר קול צהוב זה מיד שנתו נודדת" (ר). אם לא נראה ב"צהוב" לוואי ל"קול", ולא נתייחס ל"קול צהוב" כאל סינסטוניה, עשויה המשמעות להתעשר. "צהוב" יובן אז כשם מקוצר או כתמורה ל"תרגול הצהוב",⁴ הקטן בעופות אירופה, שמשקלו, יחד עם נוצותיו, גרמים בודדים. והנה — "גבר" זה, הקטן והקל ב"גברים", די בו כדי להדיד שינה מעיני הירשל, עד כדי כך שהלה צוהר בו. בכך משתקפת מידת ההתעוררות הנפשית של הירשל באותו זמן. זאת ועוד: באמצעות השימוש במלה "גבר" במקום "תרגול" לגבי עוף זה מושג אפקט אירוני; ולא רק לגבי "הגבר" קל המשקל והקטן, אלא גם לגבי הירשל, שקול קריאת התרגול הוא קול פנימי בו, העולה מ"תוכו". "הגבר" הופך להיות הסטה והשלכה של הירשל: "הסטה" — משום שאין כאן איפיון ישיר ושקוף של הגיבור, וההסטה היא השלכה של הירשל, אחת מדרכי העיצוב הרב-משמעי העקיף שלו. הירשל מואר בחול-שחו: קול הגבר שבו, הנובע ממעמקי בתקופה של התפרצות כוחות מחאה פנימיים שלו, אינו חזק מקולו של הקטן ב"גברים".

המחבר מדייק בלשונו: "עם קריאת הגבר ביקש הירשל לבדוק אם כיוון התרגול לקרות בחצות" (קצט). "הגבר" מוזהה עם הקריאה הנובעת מהזיכרון, מפנימו של הירשל, ואילו "התרגול" הוא הקורא הממשי. יוזכר כאן, שכבר במקורותינו היו מודעים לאפשרות של יצירת אי-ודאות סמאנטית אצל הנמען על-ידי השימוש ב"קרא תרגולא".⁵

השימוש בכינוי "גבר" מבליט את חולשותיו של הירשל. המובנים השונים של "גבר" מגלים עד מה

⁴ כך תרגם אליעזר בן-יהודה במילונו, ערך "תרגול", את השם "דאס גאלד הענכען".

⁵ הדרשן, ר' שילא, דרש בפני הקהל, והמתורגמן, רב, פירש לקהל את "קריאת הגבר" שבדברי הדרשן כ"קרא גברא". הדרוש העדיף לתרגם "קרא תרגולא", כדי שלא יטעו המאזינים בין "גברא" — תרגול, לבין "גברא" — גבר: "רב גודמן למקומו של ר' שילא. לא היה מתורגמן לעמוד על ר' שילא. עמד עליו רב ופירש, מהי 'קריאת הגבר' ? — קרא גברא. אמר לו ר' שילא: ויאמר מר: 'קרא תרגולא!' (יומא כו). בהמשך חזר בו ר' שילא ממשאלתו.

סימני-דרך בחייו של הירשל. הראשונה — עם שובו משער בית מזל, שם ראה את בלומה:

הגבר קרא וכלי השעות השמיעו שנים עשר קולות. על אסקופת הבית עמד הירשל והרהר בלבו מה אענה למינה לכתשאל היכן היית. אענה ואומר לה, אצל בלומה. (קצג—קצד)

הירשל ממשיך ומנהל דיאלוג דמיוני עם מינה (וראה אבן [1], 289—291), ובווידי דראמאטי דמיוני הוא "אוזר אומץ" "לגלות" לה את אהבתו לבלומה. בפעם השנייה מופיע "הגבר" בליל נדודי-השינה הראשון של הירשל:

שתיים שלוש פעמים נתפעל כאילו אירעו מאורע, ביקש לזכור מה אירעו ראה שלא אירעו כלום. עם קריאת הגבר ביקש הירשל לבדוק אם כיוון התרגול לקרות בחצות, עד שבדק קרא התרגול בשניה. אמר הירשל בין קריאה ראשונה לשניה כל העולם כולו ישן ובני אדם מחליפים כח חוץ ממני שאני ניעור. (קצט)

ב"מאורע" זה רואה הירשל את עצמו מחוץ לשורה: "כל העולם כולו" עומד בניגוד ל"אני", שהראשון ישן והשני ער. הירשל מגלה אפוא את מודעותו לכך, שהוא נתון בבדידות ושוגי. בשתי הסיטואציות כאחד נתן שפת חולשתו, חולשת גבר שלא מחה כגבר נגד קריעת אהובתו מעליו ונגד השאתו לאשה שלא אהב. "הגבר" קורא, אך הירשל הגבר אינו קורא תגר על החברה. בקבוצת הפרקים שבהם מופיע "הגבר" (כג—כו), יש שהוא מופיע כתרגול גרידא ויש שהוא משתלט על הירשל ומתעצם יותר משמסוגל לכך תרגול סתם. יש שקריאת התרגול היא קריאה ממש (קצג—קצד, קצט), והיא משתלבת בהתנגדות נפשית ופניית — כפוייה ממעמקים, בלתי רצונית — של הירשל, כגבר, לרמי-סתו. אך אפילו כאן ניתן להקשות: "הגבר" שמדיד שינה מעיני הירשל — מי בעליו? היכן הוא? הירשל ומינה משוחחים כאנשים הרשאים לשחוט אותו (ריא) — ומה עיכב בעדם? וכלום לא יכלה שחיתתו, לפי האמונה, לשמש כפרה להירשל ולגאול אותו ממחלתו? אכן, לא כל שאלותיו של הקורא בתחום הריאלי יבואו על סיפוקו, ופיצוי לכך יינתן במישור הסמלי.

יתר על כן, במהלך הופעותיו של "הגבר" מסתבר, שהאפקטים שלו על הירשל אינם מותנים בקליטה החושיית שלו. קריאת "הגבר" פועלת עליו בבחינת קול פנימי, ועל כן תחבולותיו של הירשל, המנסה לחצוץ בין הקריאה לבינו באמצעים פיזיים, מתגלות כתחבולות תמימות ופשטניות, המעמידות על עוצמת הקריאה בלבד. הירשל — "אפילו הוא מוטל כהרוג כיון שנזכר קול צהוב זה מיד שנתו נודדת" (ר). די בזכרון הקול כדי להדיד שינה מעיניו, ולכן: "כמה שאתה מכסה עצמך בשמיכתך זה הקול חודר ונוקב" (רא). היגד זה של דיבור משולב (ראה גולומב [2]) חושף את חוסר האונים

נשא עיניו בבית צימליך, בשעת סעודה ובטרם נשא את מינה לאשה, "לראות מה גשתייר מאותם הדברים המתועבים שריחם מגרה את יצרו וראה את מינה" (קכח). היא, המבושמת, היא גילום אחר של הבשר, שהתאוה אליו מושרשת בנוכחים שם, להוציא את הירשל באותו פרק של חייו.

קריאת התרגול היא גם התשוקה המינית של הירשל כלפי מינה, שיש בה "מאותם הדברים המ- תועבים שריחם מגרה את יצרו" (קכח). קריאת הגבר היא גם התעוררות הירשל כוכר, התעוררות אבר- זכרותו — כשמינה ישנה והירשל ער. "מינה זו שמטתה סמוכה למטתו צריך היה בעלה להיות מרוצה ממנה. אבל אם אין הלב נמשך אחריה אין השכל מועיל" (ר). היגדים אלה מופיעים לאחר סקירה בעלת גוון ארוטי, המופעלת כלפי מינה הישנה, המספקת את צרכיו הא- רוטיים של הירשל. במקביל לערותו של התרגול — שהיא אופיינית לעוף זה⁶ — קיימת ערותו של הירשל, כשהוא נותן ליבו לעומק שנתה של מינה.

בתיאור גרוטסקי, ארוטי-מעוות, דמוני מבעית, נמסר מה קורה כשהירשל מנסה לישון למרות קריאת הגבר:

באותה שעה עומדים כל התרגולים כשכרבלותיהם זקופות וקולותיהם תלויים בפייהם וממטתה של מינה עולה ריח חם [...] פרקדנית היא מוטלת והיא לבושה כתונת לילה וורודה [...] לבה עולה ויורד וכרסה רחבה. (ר)

מינה מופיעה כאן כאובייקט מיני לתרגולים רבים. הכרבלות הזקופה היא התגבשות התאוה המינית. כך מצאנו: "הרוצה שיסרס תרגול ייטול כרבלתו ומסת- רס מאליו" (שבת קי). זקיפת הכרבלות היא גם התהד- רות זכרית⁸ וגם עדות לנכונות התרגולים לצאת לקרב (התרגולים מציינים עצמם כעין אבירים, הדרוכים ומש- תמשים במגיניהם, ובכך מביעים את נכונותם להגן על האהובה). מינה ראויה לפחות להיות מושכת מב- חינה גופנית. התרגולים המתהדרים והתאוותניים

חלוש-אופי ורפה-אונים הוא הירשל הגבר. "גבר" בא בעברית במשמעות המדגישה זכרות (למשל דברים כב, 5; במשמעות של גיבור (למשל איוב ל, 3) ואבר- הזכרות (למשל בכורות ז, ה), במיוחד כשאברה-הולדה ארוך ביותר. עגנון עצמו עושה במקום אחר שימוש בפסוקים מקראיים, ש"גבר" בהם מופיע במשמעות איש, כאילו מכוונים הם לגבר-תרגול.⁶ שם מתגלה גם עירנותו לתיאור התרגול במסורת שלנו כ"עו שבער- פות".⁷ בשיא מכאוביו, שיא "מרדו" של הירשל אינו זה של גבר עז, כי אם התמוטטות, הנוטלת ממנו את האפשרות לחיות חיי פנים וחיי חוץ מנוגדים. השימושים ב"גבר" מבליטים עד מה נכשל הירשל בהגשמת עצמו כגבר.

ב

קריאת "הגבר"-התרגול היא חלק מתיאורי תמונות שונות בחדר-המיטות של הירשל ומינה, והיא משק- פת גם הפגמים בקשרים הארוטיים בין השניים. סמוך לתיאורי קריאות "הגבר"-התרגול מצויים תיאורים ארו- טיים של מינה הנתונה במיטתה: שנתה העמוקה, כש- ריח חם עולה ממיטתה ואמור לישן את הירשל אך אינו מיישן אותו (קצה, ר, רא, רו); נשימתה (קצט, ר, רא); כתונת הלילה שלה וכרסה (ר); ועוד. בתמונות אלו קולט הירשל את מינה בחוש הריח, הראייה והשמיעה שלו.

הסמיכות בין תיאורי קריאות "הגבר" לתיאורים אלה משמעותית. ביחסי המין בין הירשל למינה יש ניאוף פסיכולוגי. הירשל, שגופו סמוך למיטת אשתו, דעתו נתונה לבלומה. כבר בליל חתונתו הוא מהרהר בסיפורי גירושין (קנב), ועובר על "לא יישא אדם אשה ודעתו לגרשה" (יבמות לו). במקום קומניקציה בין בעל לאשה באים יחסי-מין: "אלמלא עמדו בכל חומם ספק אם נתקיימו זה עם זה, אלא שמחוץ לדברי חכמה וכיצוד עדיין יש דברים בינו לבינה" (קנו). הירשל

⁶ ב'הכנסת כלה' (עמ' סא) מספר הסוס משכני לסוס נרוצה על עכבר ותרגול. אלה מצטטים פסוקים מקראיים שונים, שבהם מופיעה המלה "גבר", כאילו נושא הפסוקים הוא תרגול. ברוח זו מתהדר גם תרגולו של ר' אליקים בגברותו, המאופיינת גם בכרבלתו, באידיליה "ברית מילה" לטשרניחובסקי.

⁷ "שלושה עזים הם: ישראל באומות, כלב בחיות, תרגול בעופות (ביצה כה). וכך גם מכנה העכבר ב'הכנסת כלה' את התרגול "עו שבעופות" (עמ' סא). מעניין להדגים עד כמה זוהה התרגול במסורתנו עם מושג הזכרות: "הרואה תרגול בחלום יצפה לבן זכר" (ברכות גז). כנגד זה, התרגולות רומזות לנקבה: "ר' חנינא מתה לו בתו, לא היה בוכה עליה. אמרה לו אשתו: תרגולת הוצאת מביתך? [...] אמר לה: שניים — שכול ועיוורון?" (שבת קנא).

⁸ בנצרות הופיע פעמים רבות תרגול בשבשבות הגבוהות ביותר, במגדלי קאתדראלות וכנסיות, ונתפס כסמל להתחד- שות ועירנות. מוטיב ידוע הוא אמנתו של התרגול בכך, שקריאתו היא שמביאה לזריחת החמה, והוא מאוכזב כשהיא זורחת ללא עזרתו. ראה על כך ארנה [8], 46, 114.

⁹ השימוש בתרגול לצורכי תיאור התנפחות והתהדרות גבריות מצוי הרבה. כך, למשל, נעזר גנסין ב'אצל' ב"משפחת התרגולים ההולאנדים המגודלים" כדי לאפיין קובלנה גנדרנית-סנטימנטאלית; הציור זוכה לריאלי- זאציה בחלומו של הגיבור, הסולד מהבעתו הגנדרנית- בעיניו, והוא רואה את עצמו בחלומו בדמות תרגול, על זנבו, נוצותיו וכו' (גנסין, א. ג. 'אצל', יחדיו / בשיתוף עם אגודת הסופרים, 1965, 76, 79). וראה שם גם שי- מושים שונים ב"תרגול" וב"תרגולת" כפריפראזה, למ- של, בעמ' 26, 47, 52, ועוד.

הפיתוי, שתאוותו לנגד עיניו. ראיית התרגול כהשלכה של הירשל יש בה משמעות לגבי יחסו למינה, שבשלב זה אינו יחס מעודן של אהב, אלא תשוקה של "תרגול".

ג

קריאת התרגול קשורה גם בהרהורי רצח והתאבדות של הירשל. בלילות נדודי-השינה שלו¹⁵ מערערת הקריאה את שיווי משקלו הנפשי ושומטת את מחשבתו (רא). הירשל מאזין לנשימות מינה, ומהרהר בסיפור רצח:

הרי שהרהר במה שהרהר פתאום שמע אותה נושמת והשי- אתו לענין אחר, כגון למעשה השותפין שיצאו לדרך ונמצא אחד מהם הרוג ולא ידעו מי הרגו, לחשוד את חבריו לא היו יכולים שהוא עשיר וחסיד, לימים ישב באכסניא וכתב איגרת שלומים לאשתו, קפץ תרגול על השולחן וטינף את הגייר, קם החסיד וקרע את התרגול בחמתו, היה שם שר אחד תפסו השר לחסיד ואמר אתה רצחת את שותפך, בדקו אחריו ומצאו שהוא הרגו. (רא)

ברומאן גופו יש שלושה גיבורים העלולים לשחק תפ- קידים מקבילים לשלושת גיבורי סיפור הרצח: הירשל מבקש "להרוג כל התרגולים שבעולם" (רא), וממור- מר על השינה העמוקה של אשתו כשהוא עצמו איננו יכול לישון. מינה היא השותפה לדרך חייו של הירשל. התרגול שאותו מבקש הירשל להרוג הוא האלמנט המסגיר את הרוצח שבסיפור. אם ינהג הירשל כעשיר החסיד שרצח את שותפו לדרך, כלומר ירצח את שותפ- תו וישחט את התרגול — ירא הוא שעוזן אחרון של שחיטה-התאבדות יסגיר פשע ראשון של רצח. באותו עניין, בהמשך לסיפור הרצח שבו מהרהר הירשל מופיעים ההיגדים הבאים:

אין אדם שליט בשעת כעסו. פתאום יכול הוא לקום ולהרוג כל התרגולים שבעולם. טוב עשה הירשל שהיה מצניע את סכיניו בלילה. שכח ולא הצניע היה קם ומצניעה. כדאי לו לאדם לדחות את הפרענות. (רא)

הצנעת הסכין, ודווקא בלילה, יש בה עדות חלקית לפחות להרהורי רצח והתאבדות של הירשל. הסכין היא

¹⁵ 'אין כל חדש תחת השמש!' אמר לו: בוא ואראך דוגמה בעולם הזה. יצא הראה לו תרגולת" (שבת ל). מעניין לציין, שלעכבר השפעה חיובית על שנתו של הירשל: אסוציאטיבית הוא מדמה לו את שקי הקתווה "כשהם לעצמם ואת העכברים כשהם מכרכרים בשקים. הרי שרץ לו עכבר ונתחבא בשק ופתח הירשל את השק וקפץ העכבר לפיו של הירשל וסגר הירשל את פיו ונשתייר העכבר בפנים כשהוא מכשכש בונבו מבחון ומחליק את נחיריו של הירשל עד שהוא מתמנמם" (רז). יחסים ידידותיים בין גבר אחר לעכבר מתוארים ב'הכנסת כלה', סא—סב. על מוטיב העכבר כידיד התרגול ראה ארנה [8], 45, 112** וכן תומפסון [14], א, 414, 2.2 B 281; ד, 20, 132 J.

מייצגים משיכה זאת — ומזכירים להירשל את חוסר גברותו, שהרי הוא שב לביתו בלילות כשאשתו כבר ישנה ואין הוא מקיים אתה מגע.¹⁰ כרבולות התר- נגולים הזקופות הן ביטוי ארוטי לאפקט הגירוי שתנוחת מינה צריכה לגרום אויביקטיבית,¹¹ אך הירשל עצמו אינו נמשך אליה. הכרבולת מציינת את התרגול- הגבר, ומבדילה בינו לבין התרגולת,¹² והתרגול המ- בקש לשכנע באמיתות "דבריו" גוקט לשון "תישמט כרבולתי אם לא".¹³

סביב התרגול והתרגולת נתפתחו בעמנו מנהגים שהציגום כסמל הרבייה.¹⁴ התרגול מופיע כאמן

¹⁰ דוד צימרמן [5], (כ) רואה בעוף אחר, זה שב'פנים אח- רות" לעגנון, משמעות ארוטית. את המשפט: "נשמע קול עוף טורף והידו ניסר באוויר" הוא מסביר כ"סמל לתשוקתו המינית" של הגיבור, "שהוא בגדר תאוה תוקפנית בלבד". באותו עניין ראה גולומב [2], 257.

¹¹ ומעניין להזכיר, שפסילי, המובילה את התרגול ר' זרח לשחיטה לשם סעודה למחותן ומצפה לחתנה ב'הכנסת כלה', בוחרת להחליק דווקא את עטרת הבשר האדומה שבראשו: "נטלה פסילי את התרגול והניחתו כנגד לבה והחליקה את כרבולתו [...] ומה אמרה לו, כך אמרה לו, אהובי, [...] (שצא—שצב). על זהות התרגול—הגבר —האב—האהוב—החתן ראה קורצווייל [6], 204—216.

¹² מצאנו: "האומר [...] שחטו תרגולת זאת שהיא קוראת גברית; האכילה כרבולתה שהיא קוראת כוכר — הרי זה מדרכי האמוריי" (תוספת שבת ז, ח; שבת סז).

¹³ "מבהמות ארץ ומעוף השמים יחכימנו" [...] היינו למדים [...] דרך ארץ מתרגול, שמפייס ואחר-כך בועל. במה מפייסה? אומר לה אקח לך סרבל, שיהא מגיע לך עד כרעייך. אחר-כך אומר לה: תישמט כרבולתי אם יש לי ואיני לוקח לך!" (עירובין ק).

¹⁴ "נוהגים היו, כשיצאו חתן וכלה, הוציאו לפניו תרגול ותרגולת, כלומר, פרו ורבו כתרנגולים" (גיטין כז; שבת ל). מנהגים סביב תרגול ותרגולת בחתונה נשתמרו עד הדורות האחרונים. האפרתי [3], למשל, כותב בקשר לסיפורו של טשרניחובסקי "בערבה": "במיוחד מודגשת הארוטיות הגסה והבהמית, המתלווה לכל המאורע. במק- ביל לחתונה בין בני-אדם מתוארת הודווגות של בעלי- חיים (פר ופרה, תרגול ותרגולת), הנעשית בריבמקום לשמחת כולם" [3], 119). בהמשלה של אשה לתרגולת יש משום עלבון והשפלה כלפיה. ראה, למשל, הערה ד לעיל. בדבר זה נעשו שימושים שונים בספרותנו. כך, למשל, מתאר י.ל. גורדון בשירו "קוצו של יד" את הראייה המשפילה כלפי האשה העבריייה גם בצירוף "כתרגולת לגדל אפרוחים עומדת". וראה גם ב'אצלי של גנסין (ר' הערה 9), 75—76, את כפל המשמעות של "תרגולת": תרגולת וגם בחורה. ב'אנשי שקלוב' לולמן שניאור (דביר, תל-אביב, תש"ד, עג—עה) מופיע בתיאור הומוריסטי-ארוטי התרגול "הראשי" של השכן הגוי, שכרבולתו לראשו כור בשרני ואדום כדם, כעוסק בגילוי עריות ואונס את התרגולות "הנשים". שונה ממנו בני- מוסיו הוא תרגולו "היהודי" של אורי הפוזל. ומעניינת האנאלוגיה הבאה: "ישב רבן גמליאל ודרש: עתידה אשה שתלד בכל יום. לגלג עליו אותו תלמיד, אמר:

כניסת מוטיב "הגבר" לרומאן נסמכת לו קריאת-החצות של השעון: "הגבר קרא וכלי השעות השמיעו שנים עשר קולות" (קצג-קצד). קריאת "הגבר", קול השעון וה-דיאלוג הדמיוני בין הירשל למינה, שבו הוא "מגלה" לה את אהבתו לבלומה — כולם מתרחשים באותו הזמן. הירשל סובל מנדודי-שינה, ומאחר שהתרגול והשעון הם ביטוי דינאמי לחלוף הזמן — הוא חש ששניהם מתגרים בו (רז). הירשל בודק את הזמן האבוד באמצעותם: "עם קריאת הגבר ביקש הירשל לבדוק אם כיוון התרגול לקרות בחצות" (קצט).

בבוקר יום שגוענו נעצר שעונו של הירשל, והוא נושא דברים מופלאים עליו:

כל ימי תמיה אני לאופטימיות של הבריות, הרי שצריך אדם לבוא בשעה פלונית למקום פלוני והוא סומך על שעונו פתאום נטל השעון לעצמו עצה נבערת ועמד מלכת. אתה מביט בו והוא שותק. אתה מהפך בו והוא אינו נשמע לך. אתה מנענעו והוא אינו נייעור. אתה עומד לפניו גבהל והוא אינו משגיח בך. סומך אתה עליו כעל אביך ואמך, אתה נושא עמך בכיסך, שרשרת זהב עשית לו, לבסוף הוא משטה בך. או שמא אינו מרוצה שטמנת אותו בבגדך וקשרת אותו בשרשראות ואפילו הן של זהב. אין דברים אלו אלא משל, שהרי כלום בעל מחשבות הוא השעון? כלום תרגול הוא שיועד עתיו ורגעיו וקורא בעונתו. שמא את אומרת אם כן צריכין לשני שעונים, שאם זה עומד חבירו מודיע לך את זמנך, אומר אני לך שאין כל אדם יכול לעמוד בשני שעונים, שמתוך שהוא טרוד בזה הוא שוכח את זה. כלום שני מוחות יש לי שאתן דעתי על שני דב-רים כאחד. ובכן שלום עליך מינה, מיד אני אומר למשרתת שאת מבקשת לקום, ברם אילו נמלכת בי הייתי מיעץ לך לישון. הלואי והייתי אני יכול לישון והייתי ישן עד סוף כל הדורות. (ריב)

הוא רואה אפוא בתרגול בעל מחשבות היודע עיתותיו יותר מן השעון, ובאותו הזמן מזכיר שיש לשחוט את התרגול (ריא). הירשל, התרגול והשעון קופאים מב-חינת התנועה בזמן: הירשל נטרפת דעתו, שעונו נעצר, והתרגול — שחיתתו היא נושא לשיחה, ומאותו היום הירשל מתרחק ממנו, שהרי הוא מאושפז במקום אחר. כל עוד הירשל, התרגול והשעון מתפקדים, הם מגלמים את הזרימה המכאניסטית, האוטומאטית, הבלתי פוסקת, החוזרת על עצמה: הירשל — תחת שליטת הוריו וסביבתו, התרגול — במחזור קריאות קבוע החוזר חלילה, והשעון — במחזור סיבוב אוטומאטי המוגבל במרחבו. שגוענו של הירשל הוא הפסקתה הארעית של זרימה מכאניסטית משוללת רצון זו. במקביל לה הוא חדל ל-שמוע את התרגול ושעונו מתקלקל ואינו מורה על הז-מן האובייקטיבי.

השעון מתגלה כמשענת קנה רצון. יש מי שסומך עליו ורואה בו חפץ אינטימי רב-ישע כאב וכאם, אך סופו שהוא מנחיל אכזבה. אין הוא יכול לשמש תחליף לא לתרגול ולא לאב ואם (שבמקרה הספציפי של

סכיננו ועובדה זו אופפת אותה במסתורין. המלה "פורענות" היא דראמאטית מכדי ליחסה רק ל"הריגת" תרגול. הסכין רומזת אפוא לנקם ולמוות, ובד בבד עם זאת היא מייצגת — בייחוד בלהב הקצר והחד שלה — את הכוחות האינסטינקטיביים בגבר השולף אותה: היא סימן לאבר-הימין הגברי.¹⁶ בהקשרנו, הצנעתה בלילה עשויה לרמוז על אי-קיום יחסי-מין עם מינה באותה תקופה.

מחשבות רצח או התאבדות נרמזות גם בשימוש של הירשל בתנועות יד המכוונות כלפי צווארו שלו ובצ-לילים אוטומאטופיאיים כשהוא מדבר עם מינה על שחיתת התרגול: "השוחט עושה חיק חיק ושוב אינו צורת. הירשל הראה בצווארו ושחק" (ריא). הירשל חי כאן סיטואציה של שחיתה, כמי שנותן פורקן לדברים שנטו בו, ואינם יאים לכך שהלב יגלה אותם לפה. השימוש בביטוי "צורח", כמו השימוש בביטוי "להרוג" (רא) לגבי התרגול, יוצר כשלעצמו השלכות שהן מעבר לשחיתת תרגול סתם.

גם ביום שגוענו של הירשל מתקשר "הגבר" להת-אבדות: "אילו אותו אדם תלה עצמו באילן כלום היה שומע את קריאת הגבר?" (רטז). "אותו אדם" הירשל הוא. עצם קיומו הוליד בו קריאת "הגבר", שהיא קריאה לא-קרואה של מחאה על שדשו אותו בעקב. הגבר נמצא שוב בחולשתו, ואינו חושב או מדבר על עשיית מחאה רצונית והכרתית, אלא על הסתלקות מן החיים שתביא לסילוקן של בעיות. זוהי דרך אחרת של ביטול עצמו. בשבילי-הזהב שבין כניעה גמורה להתאב-דות אין הירשל למוד להלך בשלב זה של חייו.

ד

"הגבר" התרגול הוא גם אינדיקאטור לחלוף הזמן. כאן מופיע המשולש הירשל — תרגול — שעון. השעון וה-תרגול מזכירים להירשל את הזמן. כששני אלה פועלים הירשל שרוי בשפיות דעת; כששני אלה פוסקים — הירשל מפסיק לתפקד והוא מאושפז בבית-החולים. זהו הגשר שלו לשיבה לחיים טריביאליים.

במסגרת זו פועל "הגבר" כקורא בשעות קבועות ומבחינן בין יום לבין לילה. בתור שכזה, הוא מופיע במ-סורתנו כמי שנותן את האות לתחילת ברכה.¹⁷ "הגבר" קורא גם בחצות, שהיא שעה דמונית של שדים ורפאים, אך גם שעת תפילה ומזמורים ("תיקון חצות"). עם

¹⁶ דוגמה נאה לשימוש ארוטי באולר נמצא בסיפורו של גדעון תלפו "שכונת האפ" (שכונת האפ'). הקיבוץ המאוחד, תשכ"ז [1966], 37-38.

¹⁷ [..] כששומע קול התרגולין מברך ברוך ה' אלהינו מלך העולם הנותן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה" (ברכה, עליפי איוב לח, 36; רמב"ן, שלחין ושות-פיו, תפילה ז, ד).

להראות על משהו מלבד השעה שבה נעצר, כן נעצר גם הירשל עצמו ותשובותיו קפואות:

הביאו רופא אצל הירשל. שאל הרופא את הירשל, כמה שנותיו של הקיסר, כדי לבחון שכלו שאל אותו כך. השיב הירשל ואמר, שבע ומחצה. שאל הרופא את הירשל, מה שמך? אמר לו, שבע ומחצה.

סבור היה הרופא שאין החולה שומע לשון אשכנז וחזר ושאלו ביהודית המדוברת. והשיב לו הירשל, שבע ומחצה. ולא על שאלה זו בלבד אלא על כל השאלות ששאלוהו השיב שבע ומחצה. (ריט)

השעון "נטל עצה נבערת ועמד מלכת" (ריב), וגם הירשל "עמד מלכת" — הפסיק להיות משולב בחיים. העובדה שהוא חוזר בלשון דראמטית על "הגיעה שעתי לילך" (ריא, ריב) ועל כך שהוא הולך לבית-הכנסת (רי), אין בכוחה לשלבו בסביבתו, משהפקיע עצמו ממנה בשגעונו. "התנהגות" השעון בשעה שהוא נעצר והשפעתה דומות להתנהגותו של הירשל אחרי שנשתגע: השעון שותק, אינו נייער, מבהיל, וכזהו הירשל בהתנהגותו (ריח—רכ). באשר לתרגול, הירשל מדגיש בבוקר שגעונו שזה "יודע עתיו ורגעיו וקורא בעונתו" (ריב). אלא שאף קריאה זו עתידה להיפסק בהתאם להחלטת הירשל ומינה: "זה שקורא קוקוריקו אינו גותן לי לישון. כמדומני שהגיעה שעתו שנפטר ממנו. כיצד, מביאים אותו אצל השוחט והשוחט עושה חיק חיק ושוב אינו צורח" (ריא). נמצא, ששלושה מפסיקים במקביל לתפקד: הירשל, השעון והתרגול. השילוש של הירשל—שעון—תרגול חוזר בבית-החולים:

אין מינה מספרת עמו ואין הוא שומע את קולה [...] ואינו מריח את ריחה ואינו שומע את נשימותיה ואינו רואה אותה ישנה, תרגול לא קורא [...] מוטל הוא על מטתו כשעון הנפגם, שאינו בשמע לזמן. (רלו)

סדן [4], 34) רואה בשהותו של הירשל בבית-החולים ביטוי ל"סכסוך בין הנפש שאינה מוותרת ובין המעשים שבידו שאינם אלא ויתור"; הירשל "מניח ומבקש מוצא לעצמו ומוצא בטירוף-לשעה, ביציאה הגלויה מתוך המעגל, יציאה שהיא כניסה-לשעה למעגלם של עקורי-מעגל, לבית המשוגעים". יציאה זו מן המעגל מתעצבת בתיאור השלושה החדלים להישמע לזמן: הירשל המוטל על מיטתו ושתי השלכות שלו — השעון הנפגם והתרגול שאינו קורא, בניגוד לטבעו.

ה

ביום שגעונו משכים הירשל לבית-המדרש. לתהליך שגעונו יש מקבילות בידי עופות הנידונים שם:

עד שהוא מתפלל נודעו ראשו כאילו הטיחו פתאום בכ"ו תל. [...] שחה והביט למטה ומישמש בראשו שמה פרהה

הירשל אף הם מנחילים לו אכזבה). השעון נשלט, מושם בכיס, משועבד לתנועתו ולשרשראותיו. הירשל תוהה, שמא אין השעון מרוצה מטמינתו בכיס ומקשירתו בשרשראות "ואפילו הן של זהב". כל עוד תיפקד הירשל בסביבתו בהתאם לרצון צירל אמו, חפפו התנהגותו וגורלו את אלה של השעון הנע. הוא מושא לאשה שלא בחר בה, מטעמים כספיים. מעשה ברוך מאיר סימן להירשל: "כסף וזהב שהיו לה לצירל סימאו את עיניו של ברוך מאיר והניח את קרובתו ונשא את צירל" (סח), ואף הוא היה קשור ב"כרסרת זהב" שעשה לו מחותנו, נשלט, משועבד, סומא מסוחד הזהב. ברוך מאיר "דבקה גפ" שו באדוניו" (סג). "שש שנים ומחצה שימש [...] לפ" ני אדוניו" (סד) עד ש"זכה [...] לידבק במשפחת אדוני" (סד) — רמז ברור לדיני עבד עברי¹⁸ — והירשל הולך בעקבותיו ומשתעבד גם הוא.

הירשל מדבר על הפגם בשימוש בשני שעונים, "שאם זה עומד חבירו מודיע לך את זמנך". שני שעונים אין משמעותם חיים במישורים שונים, כי אם חיים במסגרת הזמן האובייקטיבית, על-פי הנורמות של הסביבה, ו"אם זה עומד" — בזמן שאין אדם יכול להיות במסגרת רצף כזה — "חבירו מודיע לך את זמנך", משמש תח"ל לך לו, מהווה כלי חדש המאפשר את המשך הזרימה המסודרת בחיים. אלא שלהירשל קשה לתת את דעתו "על שני דברים כאחד". אכן, התפצלות זאת של מתן הדעת לשני דברים כאחד היא בעוכריו, וגילומיה בין השאר בכפילויות דוגמת בלומה—מינה, בית אמו וביתו, עולם החוץ וגילויי הפנים שלו.

הירשל מביע את כמיהתו לצאת מציפורני הזמן השורטף על-ידי בריחה שכמוה כהתאבדות: "הלואי והייתי אני יכול לישון והייתי ישן עד סוף כל הדורות" (ריב). שינה כזאת לא תציג עוד את השעון כמשענת קנה רצוף לסומכים עליו.

מונולוג זה אנו יודעים באיזו שעה הירשל נשא:

עכשיו הגיעה שעתי לילך. שמא את יודעת מה השעה? שעוני עומד. מהלך שעון וגועש ופתאום הוא עומד. אמרה מינה, שבע ומחצה. אמר הירשל, שבע ומחצה? משמע שהגיעה שעתי לילך. (ריא—ריב)

משנשתגע הירשל ויצא ליער, נותר רק אביו שבשמים לדווח לו על הזמן: "אבא שבשמים, מה השעה?" (רטז). הזמן קפא בשביל הירשל לפני שהשמיע את המונולוג על התרגול והשעון, כשהוא מגלה ששעונו עמד מלכת. וכמו שהשעון קפא, ומשנעצר אינו יכול

¹⁸ "שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחופשי [...] אם אדוני יתן לו אשה [...] הוא יצא בגפו, ואם אמר יאמר [...] אהבתי את אדוני [...] לא אצא לחופשי [...] ורצע אדוני את אוזני [...] ועבדו לעולם" (שמות כא, 1-7).

תרגול" (ריח). בהקשר זה של דברי הירשל מדגיש יפה שקד:

המוטיב מגיע לשיאו הגרוטסקי משמוחה עצמו הירשל עם דמות התרגול, כשהוא אחוז אימה מפני החברה המבקשת, כביכול, לשחוט אותו [...] קריאה זו היא גילוי עקיף לאימתו של הגיבור בפני החברה שדיכאה את גברותו. (7, 145)

הירשל קורא כתרגול — ומצהיר על הזהויות הנפרד-דות שלו ושל התרגול. מה שהחריד את התרגול-הגבר ב'הכנסת כלה' מחריד גם אותו: תרגול עתיד להישחט.²¹ הירשל ירא שמא יהיה הוא הנשחט המכפר על עוונותיה של חברה אלימה, הכופה רצונה עליו. התנהגותו היא כשל ריאליזאציה של "תרגול בבני-אדם" — אותו תרגול הכפרות שאינו מבין בתפילת בני-אדם ובהתנהגותם. הוא מביע זאת במשפט, שהעדר הפיסוק הנורמטיבי בו מדגיש את הפאניקה. המשפט המחובר האסינדרטי מאחה ארבעה משפטים, ששניים בהם חוזרים על השניים האחרים. קוצר המשפטים והריתמיות המוגברת שלהם בגלל העדר מלות קישור וסימני פיסוק מחזק את אפקט החרדה. התקבולת התח-בירית בין המשפט הראשון למשפט השני מחזקת רית-מיות זו, ומתעצב פחד ההולך וגובר.

גם שיבתו של הירשל לשפיותו קשורה בתרגול: היא כרוכה בהפסקת אפקט קריאת התרגול על הירשל. השיגעון הוא הגשר לשיבה לשפיות שיש בה רזיגנאציה שלמה. כבר בדרך ללמברג, לשם נלקח הירשל ביום שגועונו, מתרחק הירשל מן הקריאה: "הירשל לא קרא כתרגול", והקריאה הופכת להיות נחלת העבר (רכ, רכז). בבית-החולים הוא אינו מריח את מינה, אינו שומע את נשימותיה, אינו רואה אותה בשנתה ו"תרג-גול לא קורא" (רלז), ואף הוא "אינו קורא כתרגול" (רלז).

ציירתי כאן קווים בהתפתחותו של הירשל במקביל להתפתחות הקשר בינו לבין התרגול. בשלב שבו לא נתגלה עדיין שגועונו של הירשל, הוא שמח על כך שאינו קורא כתרגול. בשלב שבו רק יחידים מגלים את שג-עונו, הוא קורא כתרגול ומכחיש נמרצות שהוא עושה זאת ותוקף הכחש מסגיר אותו. שגועונו, שהוא גם תחילת רפואתו, קשור בהפסקתו לקרוא כתרגול כבר בדרך ללמברג, שהיא תחילתה של כניעה גמורה: "ענוה והכ-נעה ועצבות שלושה סימנים אלו שנצטיירו בפניו של הירשל משכו לבו של הרופא הזקן אחריו לאתבו" (רכב). ואין פלא בכך: הירשל שר משירי המנגנים הסומים (רכז), עם ההשלמה עם אובדן העולם הרומאנטי, והרופא ממשיך לשיר אותם (רלד), שהרי גם לו מכ-

²¹ התרגול מנמק את עצבותו: "תפילה אחת יש בסידור ובני אדם היא נקראת וכשהוא מתפלל תפילה זו הוא נוטל תרגולו מסבבו על ראשו ואומר זה התרגול ילך למיתה ומוסרו לשחט לשחט" (סא).

תפלה של ראש ונפלה לארץ. [...] שנים שהתפללו במנין רא-שון ישבו כאחד ודנו עופות שיש להם נוצות זקופות בראשם אם צריכים לבדוק אחר שחיטה אם ניקב עצם הגול-גולת. (ריד)

השיגעון כרוך כאן בזעזוע הראש. הזעזוע דוחף את הירשל לעשייה שעניינה בתחום הדת: הוא בודק אם לא פרחה תפילה של ראש. ואכן, זכרונו שהתחיל לוקה בביתו באותו בוקר (ריא) מתעמעם והולך בבית-הכנסת ודברים "פורחים מראשו" ומזכרונו: "אלף דברים עלו בדעתו, רצה לעמוד על אחד מהם לא זכר" (ריד). שני המתפללים בבית-הכנסת דנים בסוגיה של טרפות הק-שורה במוח העוף: נקיבת עצם הגולגולת מעלה חשש לניקוב קרום המוח, אחד מסוגי טרפות שמגו חכמים בבהמות ובעופות (משנה חולין ג, א). גם הטירוף של הירשל כרוך בראשו, וגם הוא עניין לפסול, והדבר נרמז באמצעות הלכות העוף.

ביום שגועונו מבקש הירשל לשלוט בעצמו בצורה שתבטיח את התנהגותו כאדם ולא כתרגול, שהרי הוא בעל-בית, והתרגול דבר קל, דבר של מה בכך, הוא.¹⁹ הירשל יודע, שהקורא כתרגול נחשב למי שנשתטה (ריד—רטו). על-כן הוא חושב: "טוב שלא צעקתי, שאיני יודע אם הייתי צועק כבן אדם או קורא כתרגול" (שם). סמוך לכך הוא מגלה שביעות רצון ממצבו: "אשרי שאני צועק כבן אדם ואיני קורא כגבר" (רטו). השימוש ב"גבר" דווקא, ולא ב"תרגול", מבליט שוב את המוצא שמצא הירשל בשיגעון כמוצא של איש רפה, שאינו קורא כגבר ומרוצה בכך, "קל כנוצה יצא הירשל מבית המדרש" (רטו); דרכו שהוא ניטל לאן שנוטלים אותו ואינו קובע דרך לעצמו. מגדר התחום הדתי המסורתי הממוסד, בית-הכנסת, הוא יוצא למקום שאין דרכו של אדם לגור בו,²⁰ אל היער.

הירשל מנסה בכל מאמציו למנוע את זיהויו עם התרג-גול (ריד, רטו, רטז) כל עוד שגועונו אינו מקבל פיומבי. ל עוד הוא שפוי, אין הוא קורא כגבר אף על פי שהוא מדוכא. הוא מדחיק ומדכא קול זה, אך דכאונו משתלט עליו — וקריאת התרגול הופכת להיות מעין דיבוק, ומה שכבש בו בשפיותו מושמע מפיו כשהוא קורא כתרג-גול בעת שגועונו (רטו, ריח, רכג, רכז). הירשל מזהה את עצמו עם התרגול כשכולו חרדה מפני החברה: "אל תשחטוני אל תשחטוני, אני איני תרגול, אני איני

¹⁹ "אתרגולא ותרגולתא" הוא ביטוי לדבר פחות ערך בעל תוצאות קשות. ברוח זו משתמש בביטוי, למשל, פרישמן בספרו "אתרגולא ותרגולתא" (ראה 'כל כתבי דוד פרישמן', ב.מ. גיומן, תשכ"ה [1964], 173).

²⁰ היציאה ליער נזכרת בעניין השיגעון של הירשל ושל דודו, המזכירים פעמים רבות, כגון בעמ' סו, סח, קיב, קכח, קעג, רב, רטו, רטז—ריז.

בשיא אושרו עם בלומה בביתו, כשהחליקה בידה על ראשו: "איִקוֹנִיָּא זו של בלומה מפציעה ועולה לפניך כביום שהחליקה את ראשך". איִקוֹנִיָּא זו יש בה זוהר רומאנטי־אגדי (עו, פג). תמונת החלקת הראש חוזרת פעם נוספת ברומאן, והיא מתקשרת בתרגול ובצפרדע, כשהירשל מובא ביום שגועו מן היער לביתו:

כשפשטה [מינה] את ידה הקרה והחליקה את שערו הביט בה והתחיל בוכה. לבסוף הסיע ראשו הימנה ואמר, בלומה אני לא אמרתי קוקי אלא גע גע גע. (ריח)

ידה של מינה אינה מעלה ארוכה להירשל. כשהוא נזכר בבלומה, לא עם קריאת התרגול הוא מזדהה, אלא עם קריאת הצפרדע. "גע גע גע" שכאן אינה רק הברה אחרונה של המלה "מטוגע", דבר שהירשל ער לו בקריאותיו ביער; יש בה גם כמיהה למגע אצבעותיה של בלומה וגם געגועים. הוא מבקש להשיב לו את גן־עדנו, שבו "פתאום נגעה ידה של אשה בראשו והחליקה את שערו. [...] ידה של בלומה היתה זאת" (פג—פג). גם ביער, בעת שגועו, הוא משמיע הברת "גע גע גע" בקשר לבלומה, ואף בה יש כמיהה וגעגוע־עים: "מכירים אתם את בלומה נאכט, שם באחו בין עשבי מים אשב לי בערב וכצפרדע אגעגע גע גע גע" (ריח).

ד

עוף ובשר ממלאים תפקיד בחייה של שבוש באכילה, בעיצוב כלים בעלי יומרות אסתטיות בדמות עוף, בסיפורים ואף בשגרות לשון. "הסעודה משמשת כמין השל־

לבו מתוק כדבש.

עצוב עצוב הלב, עצוב
עצוב ומבוש;
בשעה שכבה הנר תחת
חופתו לא היה עצוב כב־
יום שנוכר המעשה; מ־
יום שהרגיל רגליו אצל
אותו בית לא היה בצער
שכזה.

ברור לו שיחלה.

כל עצם חיותו גיעור
בקרבו.

לא מפני החולי נתיירא
אלא מפני שמטתו סמו־
כה למטתה של אשתו.

אלף שנים היה ראשו מו־
נח על מטתה של בלומה.

גרתעה לאחוריה וחזרה.
היה עומד אצל הדלת
ובוכה.

בלומה [...] ברחה וחז־
רה ובאה.

היה עומד אצל הדלת
ובוכה.

עמד הירשל בחדרה של
בלומה.

הגשמים [...] לחלוחית
שלהם קיימת, של ריחות
טובים, של שמים ואדמה,
מים ועשבים.

כל חללו של החדר ספוג
ריחה. כתפוח שנפל מן
העץ וריחו נודף.

אוב רומאנטי (שם). עם השלמתו עם ההוויה הבורגנית הוא חדל לשמוע את קול התרגול.

סמוכים לתיאורים הקטורים בתרגול תיאורים הק־
שורים בקריאות הירשל כצפרדע, בעת שגועו (רטז, ריח, רכג). הוא הדל בקריאות אלו החל ביום שגועו (רכ, רכז, רלז, רלז). צפרדעים הופכות עניין לשירתו של קבצן סומא רומאנטי, שהירשל הפקיע את עצמו מתחומו על־ידי ויתור על אהבתו לבלומה (רלז, רסח). שיבתה המאוחרת של הצפרדע קורה בסימן ההסתלבות בחיים הבורגניים: הירשל מקרטע לפני בנו כצפרדע כדי לשמח אותו (רמו).

הצפרדע קשורה בכמיהה למגעה של בלומה ובגעי־
גועים אליה. במרכז העולם הרומאנטי הקטור בבלומה עומדת תמונת החלקת ראשו של הירשל בידה של בלומה (פ). במרכז התפוגגותו של עולם זה עומדת תמונת הירשל ליד בית מול כלילה גשום כשבלומה מתחמקת מפניו (קצב—קצג). בין שתי התמונות יש תקפולות ניגודיות שונות, המצביעות על חלוף "אלף השנים" הרומאנטי־טיות ועל איבוד גן־העדן הרומאנטי.²² במקום מיטתה של בלומה, שהיתה פרושה בפני הירשל, באות כפות־המנעול וחוצצות ביניהם. במקום כף־ידה של בלומה²³ שהחליקה את ראשו מונח ראשו על כפות המנעול.²⁴ לא ייפלא אפוא, שבשיא צערו ליד בית מול הוא נזכר

²² יש אלמנטים משותפים לתיאור התגלות החטא הקדמון ולתיאור המיפגש עם בלומה ליד בית מול: אלוהים, גן, רוח, קול שואל, הליכה (בראשית ג, 8). וראה בשער העשירי של 'תחכמוני' ליהודה אלהרזי את הסיפור על דרשת התרגול (המושפע מסיפור דומה של המשורר הערבי הספרדי אבן־שוהיד מסוף המאה ה־יא), שבו נמלט התרגול ומשמיע דברי תוכחה על הרצון הלא־מוצדק לשוחטו.

²³ היד והשער בשיר השירים הקשריהם רומאנטיים: "קול דודי דופק פתחי לי אחותי [...] שראשי נמלא טל קווצותי רסיסי לילה [...] קמתי אני לפתוח לדודי וידי נטפון־מור ואצבעותי מור־עובר על כפות המנעול" (שיר השירים ה, 2, 5). הירשל כמה למגע ידה של בלומה ולכך שבכפה תפ־תח את כפות־המנעול — אך בלומה "ירדה לסגור את השער" של הגן. "גן נעול" (שיר השירים ד, 12) היא לו, והפגישה הארוטית ביניהם לא התגשם.

²⁴ מעניינות נקודות ההשוואה בין שתי התמונות:

אלף שנים היה ראשו מו־
נח על מטתה של בלומה.
הגיה הירשל ראשו על
כפות המנעול והתחיל
בוכה.

כל היקום נמחה, רק היר־
של לבדו קיים.

פרומא נתונה על כל
העולם ואי אתה רואה
אפילו את עצמך אבל
איִקוֹנִיָּא של בלומה מפציע־
עה ועולה.

דמום שוכב לו הירשל,
היה תופס ראשו וצועק;
דמומים דמומים ירדו
גשמים.

התקופה בבית צימליך, כשחמיו של הירשל טורח לספק להם מיטה נאה בחדר נאה. ביצים ותרגולים מייצגים אפוא את מעשי מינה והירשל באותה תקופה. הירשל אינו נוהג אפוא כתלמיד חכם, ש"אף על פי שאשתו של אדם מותרת לו תמיד, ראוי לו לתלמיד חכם שינהיג עצמו בקדושה ולא יהא מצוי אצל אשתו כתרנגול אלא מלילי שבת ללילי שבת אם יש בו כוח" (הרמב"ם, 'משנה תורה', ספר המדע, הלכות דעות, פרק חמישי, ד). ארנולד צימליך עוסק אף הוא במסחר ביצים (קמו, קנו—קנה, רסט). הוא מקבל משלוחי ביצים משבוס לארץ אשכנז. התיאור של מסחרו יש בו ריאליה; אך לפתע מתעצם כוחו של הביצים, והן הופכות אמצעי לה- עברת קווי תורשה מדור לדור:

ואפשר אף אוכלי הביצים אינם יודעים מאומה, [...] אבל ארנולד צימליך יודע שכל הביצים הטובות שהוא מאכיל את בני ארצו הרי הן משלו. אלמלא הוא היו אוכלים ביצים הבאות מארץ סינים והיו עיניהם דומות לאנשי מדינת סין, לא כחולות ונאות כעיניהם של אנשי שבוס וסביבו- תיה. (רסט)

בביצים סתם אין תלות השפעות כאלו. במסורתנו נתפסה אכילת ביצים כמרבה את הזרע, ולכן מצאנו שאין מאכילים את הכהן הגדול ביצים בערב יום הכיפורים ולא את הזב בימי בדיקתו, ותולים לזב טומאתו באכילת ביצים (יזמא יח, א). ריבוי הביצים של התרגולות הודגש במסורת, וכאמור, התרגול וה- תרגולות הובאו כסמלי רבייה. שבוס מצטיינת בריבוי ביצים: "צא וראה כמה תרגולות מנקרות באשפתה של שבוס. [...] מנקרות באשפה ומטילות ביצים" (רסט). תרגולים המנקרים באשפה יש שנתפסו במקור- רותינו כמרבית טומאה.²⁹ קישור הביצים לאזנים נעשה כבר במצרים העתיקה, שם ראו בביצה את זרע הדורות.³⁰ הסינים מאמינים שהאדם הראשון בקע מתוך ביצה שהוטלה מן השמים וצפה על המים הקדמוניים. מסורות אלו הן חלק מסיפורים שונים שהתהלכו בקשר לעולם העוף.³¹ גם בהן נתפסות הביצים כבעלות כוח מאגי, כפי שהן נתפסות כאן כקובעות את צבע עיניהם של אוכליהן. בכך נרמז האספקט הארטי והביולוגי הקשור בביצים ובתרגולים ברומאן.

²⁹ "עשרה דברים נאמרו בירושלים: [...] ואין מגדלים בה תרגולים [...] " (ב"מ כח). וכן: "אין מגדלים תרגולים בירושלים מפני הקודשים, ולא כוהנים בארץ-ישראל מפני הטהרות" (ב"ק עט). התרגולים מטנפים, והכוהנים האוכ- לים תרומה וחייבים להיזהר בטהרה, אינם מגדלים אותם בארץ-ישראל כלל.

³⁰ ראה ערך egg אצל סירלו [10].

³¹ ראה ארנה [8], 223, מס' 670, תומפסון [14], ד, 366, K; 1065, ב, 23, 1.1, D; 166, ד, 420, 2, K; 1691, ד, 227, A. 2321.10.1, 286, א, J; 2614.3.

גננים גם דרך שולחן הסעודה (רנו—רנח, רסו, רסח, רע).

ז
ענף העוף הוא מקור פרנסה חשוב במסחרה של שבוס, והוא כתיאר בפרוטרוט (קמו, קנו—קנה, רסט). הצימליכים — גדליה צימליך וארנולד צימליך — הם ראשי הענף. התיאור בתחום זה הוא ריאליסטי, אבל בד בבד עם זאת הוא מתרחב אל מעבר למשמעות הע- לילית ומצביע על אספקטים נוספים של מוטיב התר- גול. "בימיהן לא ראו ביצים עצמן חשובות כל כך" (קנו) — לא רק משום שהמסחר בהן טיפה וזיכה אותן בתשומת-לב ובטיפול, כי אם גם משום שהן חדלות לשאת את משמעות ביצי-המאכל בלבד.

מסחר הביצים והתרגולים מעשיר את צימליך:

גדליה צימליך ראה ברכה באותה שנה. [...] אף עופות וביצים מולם עלה. [...] בוא וראה, תרגולים שמגעגעים באשפה מעלים אותם לבית הנתיבות ופקיד בית הנתיבות עומד עליהם ומצנפת של הקיסר בראשו ומשרגם למדינת- אשכנז. וכן לענין הביצים. מימיהן לא ראו עצמן ביצים חשובות כל כך. (קנו)

סמוך לכך (קנה) אנו מוצאים, ש"הירשל ומינה שבאו להקביל פני אבותיהם ברגל נהנים מאותה טובה ואוכלים ושותים ושמחים. חדרה של מינה שהיה געול מיום חופתה נפתח". "אותה טובה" היא שגשוג ענף הביצים והתרגולים בשבוס.³² "אוכלים ושותים ושמחים" — צירוף זה נושא קונטאציות של רבייה (כגון: "יהודה וישראל רבים כחול אשר-על-הים לרוב אוכלים ושותים ושמחים" [מלכים א ד, 20]). הירשל ומינה מקיימים נוהג של חגים בבואם להתארח בבית צימליך: "חייב אדם להקביל פני רבו ברגל" (ראש השנה טז, ב). מיטתה של מינה מוצעת, וריח בושמה נודף סמוך למי- טת הירשל (שם). "נגרים ובני נגרים עושים לולים לעופות ותיבות לביצים" (שם) ו"בנדיט הנגר [...] ניתן בו חכמה לעשות מטה נאה ומשובחת להירשל" (קנט).

סמיכות הפרשיות בין תיאור המסחר בתרגולים וב- ביצים לתיאור חיי מינה והירשל בבית צימליך מאירה את יחסי השניים, בייחוד לאור הקישור בין הדברים הרומז להנאה: "הירשל ומינה [...] נהנים מאותה טובה ואוכלים ושותים ושמחים". תחום הדיגנאטום המיידי ותחום הדיגנאטום הידוע מן הקורפוס הספרותי הקלאסי, מן המקרא, הוא תחום הקונטאציה, מצטרפים ורומזים לתכיפות יחסי האישות בין מינה להירשל באותה

³² מעניין בהקשר זה חיוויו של ר' אמי: "הרוצה לעסוק בסחורה ורוצה לידע אם יצליח או לא — יגדל תרגול, אם ישמין וישביח — יצליח" (הוריות יב).

הקורא מנסה למצוא את נקודת-המבט כלפי המוטיב על-ידי אקטיביות יוצרת ומשלימה, כשהוא מגורה גם על-ידי "הלא-כתוב" האפקטיבי לגבי המוטיב. לפיכך נקשרים בין הקורא לבין הטקסט, הודות למוטיב, יחסים הנוגעים לעבר (מה שכבר קרא), ההווה (מה שנקרא עתה) והעתיד (ציפיות לגבי מה שעוד ייקרא).³² כך אמנם קורה בתהליך הקריאה בכלל; אך כשה"אבזור" מופיע שוב ושוב במשמעויות משתנות, נעשה התהליך אינטנסיבי וקריאטיבי, ומשום כך מהנה יותר. הקורא נעזר בפרספקטיבה, בליקוט ואיגוד של הופעותיו של המוטיב בצורה סמלית, ומפתח ציפיות לעתיד. כך ממלא את כל הופעה ספציפית של התרגול שוב ושוב שלוש פונקציות: כרוך בה המבט המוקדם כלפיה, שנתעורר על-ידי ההופעה הקודמת; היא עצמה יוצרת מבט-חוזר ביחס להופעה הקודמת; והיא מעוררת ציפיות להופעה הבאה. ההשתנות של משמעויות "הגבר" והשלכו-תיו אינה מהווה גורם לתסכול הקורא, כי אם הפתעה הדוחפת לשחזר את האלמנטים הספרותיים שיצרה, וכך מגבירה הפעילות האינטנסיבית של הקורא את הנאתו. נמצא, שהמשמעויות המורכבות הקשורות במוטיב ובסמל של התרגול-הגבר יוצרות קשרי-צומת על-ידי מלאכת מחשבת של איחוי ורקימה של יחידות הרו-מאן, וכך הן מתפקדות בארגון ובאיגוד האמנותי שלו. פונקציה אחרת של המוטיב-הסמל של התרגול היא שימוש כאחד האמצעים ל"עיגולו" וסגירתו של הרו-מאן.³³ המוטיב מתפתח בצורה מנומקת החל בפרקים הראשונים וכלה באחרונים, עד שבהגיעו לפסיקתו, להסתלקותו מהרומאן ומחיייו של הירשל, אין בכך עוצרת שרירותית, כי אם סגירה אמנותית. הירשל, סופו שהגיע אל ההשתוות, תוך שסילק את קול הגבר מדעתו ומחיייו. מרדו הקיקיוני, הפאסיבי, הלא רצוני, סופו שחולף, והוא משתלב בחיים שבסביבתו ומשאיר את העולם ה-קסום, הרומאנטי, הכפרי, עולם השלגים והמנגינה. מאחוריו:

מהלכים להם הירשל ומינה בשלג. השלג מנגן תחת רגליהם ולא השלג בלבד אלא בני אדם מנגנים כנגדם. מטיפ-בשלג יושב לו מנגן אחד סומא משתי עיניו כשרגלי-נתונות תחתיו וכלי שיר בזרועו והוא פורט באצבעותיו ושר בפיו [...].

מקופל בשלג יושב לו המנגן ומנגן את ניגונו העצב שאין לו תחילה ואין לו סוף. דמומים עומדים מינה והירשל לפניו, דומה שכך יעמדו עד שלא יפסיק המנגן את ניגונו. פתאום תפס הירשל את מינה בזרועה ואמר, נלך. (רסח)

³² על גישה כזאת לתהליך הקריאה ר' אייזר [12].

³³ על כך ראה הרנסטיין-סמית [11], 4-1.

ח מוטיב התרגול-הגבר עובר אפוא גלגולים שונים ברו-מאן, ויש שמשמעותם נסמכת על מקורותיו, בצד העיצוב המידי, הפנים-טקסטואלי. למוטיב זה, לסמליו ולדרכי עיצובו יש פונקציות נכבדות ברומאן.

המוטיב משמש, ברב-משמעויותו, כאמצעי-איפיון עקיף ועקיב של דמותו של הירשל בפרט ושל החיים בשבשבו בכלל. הוא מופיע בשלבים מכריעים בחיי הירשל, מרמז על מבוכות נפשו ומשפיע על הירשל בצורה חרי-פה. לפיכך מתבלטת המערכת האמנותית המעצבת את המוטיב הזה בתוך רשת המוטיבים ברומאן.

העיון במוטיב הזה יש בו כדי להדגים את האדרי-כלות האמנותית האינטנסיבית העגנונית. דרכי עיצובו מעמידים אותנו על עצם התופעה של התרגול-הגבר, וזו ניתנת לתיאור אובייקטיבי. אבל האפקטים של התר-פעה מתגלים בין הקורא לבין הטקסט, ומשום כך הם פחות אובייקטיביים. חוקרים שונים ציינו אפקטים שונים של מוטיב התרגול-הגבר. בבהירות חריפה ותמציתית ראה באנד [9], (250-251) את ההסתעפות המורכבת של האפקטים השונים של המוטיב. בין השאר הדגיש, כיצד מתבאר באמצעותו כשלוננו של הירשל להגשים את גבריותו בכלל וביחסיו עם אשתו בפרט; כיצד הופך הירשל באמצעותו ללעג; מהי משמעות העירנות הח-רדה של הירשל — בן למשפחה ידועה בשבשבו — מפני עשיית פומבי להזדהותו עם יצור תת-אנושי. אספקט אחר שהדגיש באנד הוא הקשר ההדוק בין השיגעון, התרגול והדת: האפקטים של התרגול על הירשל מתגברים עד שהוא מאבד את צלילות דעתו, ובעקבות זאת — נרפא, כשאלמנטים מסורתיים שונים משולבים בתהליך זה. כך, הירשל נזכר ליד בית מזל בכביית הנר בחופתו (קצג), ואחר-כך ברבי יוסף דילה רינה (קצד-קצה), ביעקב ונשותיו ובאלקנה ונשותיו (ר-רא). שגעונו מתגלה בחריפותו בבית-הכנסת, כש-תחילה שכח לקחת עמו לשם את טליתו ותפיליו (ריא), ודווקא שם מתגברת חרדתו עם זיהויו כתרנגול (ריד-רטו). התרחקותו מהתרנגול קשורה בריפוי על-ידי לנגזם, המדגיש את החיובי שבערכי המסורת (רכו-רכו, רלב-רלב, רלג, רמד, ועוד). סגירתו הסופית של מוטיב התרגול נעשית עם שובו של הירשל עם אביו מלמברג לשבשבו, לאחר שנרפא, בחודש אלול, בלילה הראשון של סליחות.

הפתיחות לאפקטים של תופעת התרגול-הגבר היא רק אחת הפונקציות הקריאטיביות-האקטיביות של הקורא, המתעוררות על-ידי המוטיב. כל הופעה שלו ברומאן מחייבת עיון בהופעותיו הקודמות, ובהשפעה ההדדית בין ההופעה האחרונה לאלה שקדמוה. ההו-פעה האחרונה יוצרת אף ציפיות לגילוי הבא של המוטיב. בכך נחשפת התכונה הדינאמית של הרומאן.

- רשימה ביבליוגרפית
9. Band, Arnold J. *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S. Y. Agnon*. Berkeley & Los Angeles, 1968.
 10. Cirlot, J. E. *A Dictionary of Symbols*. Philosophical Library, New York, 1962.
 11. Herrstein-Smith, Barbara. *Poetic Closure*. The University of Chicago Press, 1968.
 12. Iser, Wolfgang. "The Reading Process: A Phenomenological Approach". *New Literary History*, 3, No. 2 (Winter 1972), 279-299.
 13. Preminger, Alex, ed. *Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton University Press, 1965.
 14. Thompson, Stith. *Motif Index of Folk Literature*. Indiana University Press, 1966.
 15. Thomashevsky, Boris. "Thematics". in Lemon, Lee T. & Reis, Marian J., eds. *Russian Formalist Criticism*. University of Nebraska Press, Lincoln, 1965, 61-95.
 16. Wellek, René & Warren, Austin. *Theory of Literature*. Harcourt Brace & Comp., New York, 1963.
1. אבן, יוסף. "הדיאלוג בסיפורי ש"י עגנון ודרכי עיי-צובו: על פי 'סיפור פשוט', 'שבועת אמונים' ו'פנים אחרות'. 'הספרות', ג, מס' 2 (נובמבר 1971), 281-294.
 2. גולומב, הרי. "הדיבור המשולב — טכניקה מרכזית בפרוזה של עגנון: לפי הסיפור 'פנים אחרות'". 'הספרות', א, מס' 2 (קיץ 1968), 251-262.
 3. האפרתי, יוסף. 'האידיליה של טשרניחובסקי'. ספרית פועלים, מרחביה, 1971.
 4. סדן, דב. על ש"י עגנון: מסה, עיון וחקר'. הקיבוץ המאוחד, תשכ"ז.
 5. צימרמן, דוד. 'על שלושה מסיפורי עגנון'. הסוכנות היהודית, ירושלים, תשכ"ב.
 6. קורצווייל, ברוך. 'מסות על סיפורי ש"י עגנון'. שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ו.
 7. שקד, גרשון. "בת המלך וסעודת האם". 'גזית', כד, חוב' ה-יב (אב תשכ"ו—אדר ב תשכ"ז), 135-147. כונס בספרו 'אמנות הסיפור של עגנון'. ספרית פועלים, מרחביה ותל-אביב, תשל"ג (1973), 197-227.
 8. Aarne, Antti. *The Types of the Folktale*, tr. and enlarged by Thompson, Stith. Helsinki, 1961.

THE MOTIF OF THE COCK IN *SIPUR PAŠUṬ*
("A SIMPLE STORY") BY S. J. AGNON

by LEV HAKAK

[Hebrew article: 713-725; Bibliography: 725]

The cock in *Sipur pašuṭ* is a dynamic-symbolic motif with significances and implications which extend beyond the superficial demands of the plot in Agnon's novel. From the opening chapters of the novel up to those which close it, the motif of the cock is charged with complex meaning and is extensively developed.

The predominant term associated with the cock at the climax of Heršl's suffering is the word "gever". The term "gever" is a homonym which stands for both "cock" and "male". It emphasizes masculinity, virility, the vigour of the male organ. Heršl hears the cock's cry within the innermost parts of his being at the height of his struggle. The use of this term precisely at this moment has the contrastive effect of emphasizing Heršl's weakness, since Heršl did not rebel against those who took his beloved from him and made him marry another woman.

The cock's call is juxtaposed with descriptions of scenes from Heršl's and Mina's bedroom. The call symbolizes Heršl's sexual desire for his wife Mina, his animation as a male, even when in his heart he loves Bluma. The situation is one of psychological adultery. Sex serves as a substitute for communication. Heršl's attitude toward Mina is not that of a refined lover but that of a "cock", which in Hebraic tradition is interpreted as lustful temptation.

The cock's cry is also connected with Heršl's meditations about murder, suicide and slaughter. In these thoughts Heršl again reveals his weakness since he doesn't actively protest and only comes up with escapist solutions.

The ticking of Heršl's watch, like the continuous calling of the cock, indicates the passage of time. When both things are functioning well, Heršl is sane — but when there is a disturbance in the mechanism of the watch, and the cock's call is no longer heard, Heršl becomes insane. He is hospitalized until he is cured, and once released he again leads trivial life. Heršl's sane functioning as well as the smooth functioning of the cock and the watch represent the automatic and repetitive mechanical flow of time, referring to the calculated control Heršl's mother exerts on his life. Heršl's madness is a temporary pause in the mechanical flow of his life, which normally lacks will-power and assertion.

Heršl's madness is foreshadowed in the discussion of

fowl law which takes place in the synagogue on the day he breaks down. Two members discuss one kind of fowl which is forbidden to men because it has been damaged in the brain. Heršl's madness is associated with this madness: it too makes him defective.

In Heršl's maddened state, he is afraid that society will slaughter him. He declares that he is not a cock. When his madness first reveals itself he calls like a cock though he denies doing so. His recovery is connected with his dislike of the cock. Although he submits to bourgeois existence, he nevertheless stops hearing the cock's cry.

Šibuš, the town in which Heršl lives, places a great deal of nutritional importance on fowl and meat and Heršl's in-laws often arrange their table settings using the form of the fowl as a means of decoration. Heršl's attitude toward fowl changes during the course of the novel. Heršl accepts the theory of the vegetarians and objects to the slaughtering and consumption of fowl, but after he marries his attitude changes and meat is included in the feasts at his home. Although Heršl accepts the conventionalities of Šibuš, he does not accept them wholeheartedly. At this point the cock's cry returns to torture Heršl. Heršl's recovery is connected with the disappearance of this call and he returns to the bourgeois life through his participation at the feast table.

Poultry is an important source of livelihood in Šibuš, especially for Mina's father and his brother. In the novel the cocks represent Heršl and the eggs are symbolic of Mina, and the frequent sexual relations between the two are referred to in descriptions of the prosperous poultry and egg business in Šibuš.

The motif of the cock and its symbolic usage serve important functions in the novel. They provide the device for indirect characterizations of Heršl and of the life in Šibuš. The different effects produced by the cock's recurrent appearance require close consideration by the reader, and give him an active and creative role in the novel. Each of the cock's appearances reverberates back to earlier appearances and creates expectations as to the development of the motif. In this way the motif contributes to the unity of the novel.